

SAMARQANDNING ANTIK (ELLINIZM) DAVR TARIXIGA NAZAR.

Qoraxo‘jayev Saydullo ¹

¹ Nizomiy nomidagi TDPU

Tarix fakulteti 3 kurs talabasi

MAQOLA
MALUMOTI

ANNOTATSIYA:

MAQOLA TARIXI:

Received: 02.02.2025

Revised: 03.02.2025

Accepted: 04.02.2025

Qadimgi Sharqda eng yirik imperiyani tuzgan Aleksandrning O‘rta Osiyoga yurishlari, ayniqsa, Sug‘diyoni zabt etishi jarayoni va undan keyin hosil bo‘lgan madaniyat tariximizda chuqur iz qoldirgan.

KALIT SO‘ZLAR:

Ularning eng dastlabkisini Ko‘ktepaning ichki mudofaa devorini qurilishi jarayonida ko‘rish mumkin. Chunki uning qurilishi aynan Aleksandr davriga va aynan uning buyrug‘iga binoan qurilganligi yaqqol sezilib turibdi.

KIRISH. Qadimgi Sharqda eng yirik imperiyani tuzgan Aleksandrning O‘rta Osiyoga yurishlari, ayniqsa, Sug‘diyoni zabt etishi jarayoni va undan keyin hosil bo‘lgan madaniyat tariximizda chuqur iz qoldirgan. Ularning eng dastlabkisini Ko‘ktepaning ichki mudofaa devorini qurilishi jarayonida ko‘rish mumkin. Chunki uning qurilishi aynan Aleksandr davriga va aynan uning buyrug‘iga binoan qurilganligi yaqqol sezilib turibdi. Bu devor ichida shaharni mudofaa qilayotgan askarlar bemalol aylanib yurib tashqaridan kelayotgan dushmanni nayzasimon shaklda yasalgan tuynukdan otishi mumkin edi. Bunday mudofaa devorini arxeologlar «yo‘laksimon tipdagi devor» yoki «koridor tipdagi devor» deb ham aytishadi.

Bu davrdagi Marakandadagi hayot ham qizg'in bo'lgan. Bu yerda ham Ko'ktepadagi kabi asosiy e'tiborni mudofaa istehkomlarini mustahkamlashga va katta harbiy holatlarda ishlatiladigan oziq-ovqat va boshqa zahiralarni hozirlashga harakat qilishgan. Jumladan, Afrosiyobning mudofaa devorlarida katta ta'mirlash ishlari bajariladi. Shu bilan birga uning qal'asi mustahkamlanadi.

Shaharning arku-a'losining ichida, o'rta asrlardagi «Jome masjidi»ning ostki qatlamlari qazilganda 5-6 m. chuqurlikdan aynan ellinizm davriga oid, yirik kvadrat g'ishtlardan tiklangan monumental 4 ta xonaning qoldig'i topiladi. Xonalarning hammasining devorlari tandirning ichiday bo'lib kuyib ketgan. Chunki bu xonalar g'alla saqlanadigan omborxonalar bo'lib, favqulodda bo'lgan yong'in tufayli kuyib ketgan. Yong'inda qolgan xonalarning birida arpa, ikkinchisida tariq, uchinchisida bug'doy kabi don mahsulotlari saqlangan. Xonalardagi saqlangan g'allani aksariyat qismi yong'inda kulga aylangan, lekin g'allaning markaziy va ostki qismlari yonib tugashga ulgurmaganligi sababli kuyib ko'mirga aylanib qolgan.

Aleksandr O'rta Osiyo xalqlariga nisbatan bosqinchi edi. Lekin, u bosib olgan yirik imperiyasi turli mamlakatlardan va turli xalqlardan iborat ekanligini hisobga olib uni saqlash, mustahkamlash va kengaytirish uchun qo'l ostida bo'lgan barcha imkoniyatlardan foydalandi, turli usullarni qo'llashga harakat qildi. Buning uchun, eng avvalo, ellinlar madaniyati bilan mahalliy aholining urf-odatlarini yaqinlashtirishga harakat qildi. Jumladan, u o'zidan oldin hukmronlik qilgan Eron shohlari saroyidagi urf-odatlarni qabul qildirishga harakat qildi. Shunday qilsa uni barcha mahalliy hukmdorlar qo'llab-quvvatlar edi.

Makedonlar bilan Eron zodagonlarini yanada yaqinlashtirish maqsadida o'zi boshchiligidagi 90 ta lashkarboshisini mahalliy zodagonlarning qizlariga uylantirdi. Shu paytgacha u Baqtriyalik zodagonni qizi Ruxshonaga (Roksana) uylangan bo'lishiga qaramasdan, eronliklarni taomiliga ko'ra «shohlarning ko'plab xotin olishi mumkinligi»ni ro'kach qilib, o'zi ham yana uylanishni afzal ko'rdi. U qalliq sifatida Doroning katta qizini tanladi. Doroning kichik qiziga Gefestion uylanib, Aleksandrga qarindosh ham bo'lib oldi. Doroning jiyaniga Krater uylandi va hokozo.

Baqtriyalik Spitamenning qizi (Aleksandrga qarshi kurashgan Spitamen emas) Apamaga Aleksandrning eng yirik lashkarboshilaridan biri Selevk uylandi. Keyinchalik Selevk va Apamaning nikohidan o'g'il tug'ilib, unga Antiox degan ism qo'ydilar.

Miloddan avvalgi 323 yilda Aleksandr vafotidan keyin, 301 yildan boshlab uning imperiyasiga boshchilik qilayotgan yirik lashkarboshilari (diadoxlar) hokimiyat uchun kurashni boshlashdi va natijada Aleksandr tashkil etgan butun boshli imperiya mustaqil 3 ta davlatga Makedoniya, Misr va Salavkiylar davlatiga bo'linib ketadi.

Miloddan avvalgi 312 yilda Salavkiylar sulolasining asoschisi, baqtriyalik Spitamenning (Sug'd xaloskori emas) kuyovi, Antioxning otasi Selevk Vavilonda bo'lgan katta yig'ilishda Selevkiylar davlatining satrapi sifatida tan olinadi. U Baqtriyani, Parfiya va Sug'dni qaytadan bosib oladi. Miloddan avvalgi 293 yilda mamlakatning juda ham kattaligi uchun

o'zining o'g'li Antioxni (Antiox I) sharqiy o'lkalarga, ya'ni, O'rta Osiyo hududlariga vakil qilib yuborgan.

Antiox I hukmronligi davrida u dastlab hind uslubida tayyorlangan tanga chiqardi. Bu tanganing bir tomoniga haqiqiy podsho Selevk I nomi yozilgan bo'lsa, uning orqa tomoniga Antiox I ning nomi yozilgan edi. Miloddan avvalgi 280 yilda Antiox otasi Selevk o'limidan keyin yana 20 yil mobaynida mamlakatga hukmronlik qiladi va o'zining nomidan tangalar chiqara boshlaydi. Uning hukmronligi davrida O'rta Osiyoda hayot me'yorlashib ancha izga tushadi. Hunarmandchilik, qishloq xo'jaligi, savdo rivojlangan.

Bu kirib kelgan yangi madaniyat olimlar tomonidan umumiy nom bilan «ellinizm madaniyati», yoki «antik davr madaniyati» deb ataladi va bu madaniyat Sug'd va Baqtriya zaminida yaqin 800 yil davom etgan.

Samarqand shahri va uning atroflariga ellinistik madaniyat kirib kelgandan keyin uning ichki va tashqi tuzulishida ham o'zgarishlar sodir bo'ldi. Ayniqsa Samarqandning arxitekturasida juda keskin o'zgarishlar bo'lib, mudofaa inshootlari to'liq kvadrat shakldagi 42x42x13-14; 44x44x14 hajmli g'ishtlardan faqat mudofaa devorlarigina emas, balki ibodatxonalar, saroylar va oddiy fuqarolarning uylari qurila boshlaydi. Ayniqsa, mudofaa inshootlari tashqi tomondan to'g'ri burchak shakldagi burjlar bilan mustahkamlangan bo'lib, ular tashqi tomonga otish uchun mo'ljallangan kamon o'qining uchi shaklidagi nishaklar bilan bezatilgan. Xuddi shunday devor Afrosiyobning ikkinchi mudofaa devori bo'lib, bu devor shaharning 4 ta darvozasi – janubda «Kesh darvozasi», g'arbda «Nauvexar darvozasi», sharqda «Xitoy darvozasi», shimolda «Buxoro darvozasi» bilan mustahkam o'rab olingan edi. Afrosiyob yodgorligida ellinizm davriga oid darvozaxona ochilgan bo'lib, uning mudofaa devori ustida qorovul turadigan joy va xuddi shunday joy mudofaa devorining ichki qismida yasalgan.

Antik davr shahar strukturasi shahar arkidagi yirik inshoot – davlat ahamiyatiga ega bo'lgan don saqlanadigan omborxonalar ham ochilgan bo'lib, u ilk ellinizm davriga oiddir. Demak, Samarqand shahri hududiga yunonlarning madaniyati to'liq kirib kelgan emas, balki ularning madaniyatining ayrim elementlari kirib kelgan, xolos. Shuning uchun ham bu hududlarda shakllangan madaniyatni «ellinistik madaniyat» emas, balki «ellinlashgan madaniyat» deb aytish to'g'ri bo'ladi.

Shaharning suv ta'minoti, yo'llar va turar joylar. Afrosiyobga qachon va qanday qilib suv kelganligini aniqlash uchun hozirgi zamon texnika vositalari hisoblanmish kosmik suratlardan foydalanib qaralganda, Zarafshon daryosidan oqib tushadigan yomg'ir va sel suvlaridan to'yinadigan soylar aynan Afrosiyob tomon yo'nalganligiga ko'rinadi.

Shaharga Darg'om kanalidan ham suv kelgan. Faqat bu suvdan foydalanish qachondan boshlab amalga oshirilgan. Buni aniqlash Darg'om kanalini qaysi davrdan boshlab ishlay boshlagan, degan muammoli masalaga ham javob topishni taqozo qiladi. Bu masalani yoritishda eng qadimgi va eng aniq suv manbai bu Siyob arig'i bo'lgan. Afrosiyob ustidan

tosh davriga oid juda ko'plab tosh qurollari topilgan bo'lib, bu yerda hayotning juda qadimdan paydo bo'lganligidan dalolat beradi .

Samarqand shahrini sug'orishning yana bir murakkab tomoni Afrosiyob tepaligining ustiga suv chiqarish uchun o'rta asrlarda «Jui arziz»dan foydalanilgan. Xuddi shunday qurilma qadimgi davrda ham bo'lgan. Chunki Afrosiyobning antik davr qatlamlaridan ham suv o'tkazuvchi sopol quvurlar bo'lganligi ma'lum. Qadimgi shaharga suv janubiy-g'arbiy tomondan kelib, uch qismga bo'lingan. Birinchi ariq shaharning g'arbiy tomonidan janubdan shimol tomonga oqqan. Ikkinchi ariq shaharning qoq o'rtasidan ark tomon yo'nalgan bo'lsa, uchinchi ariq shaharning sharqiy tomonlarini sug'organ. Shahar hududini sug'oradigan to'rtinchi ariq ham bo'lib, u biroz kichikroq bo'lib, ko'proq shaharning janubi-g'arbiy tomonlarini ham sug'organ.

Shaharning ark qismini g'arbiy chekkasida juda katta hovuz bo'lib, bu hovuzni miloddan avvalgi VII-VI asrlarda ham ishlaganligi to'g'risida ma'lumotlar bor. Arkning shimoli-g'arbiy chekkasidagi hovuz eng qadimgi davrlarda ham, shuningdek, o'rta asrlarda ham bo'lgan.

Yo'llar. Afrosiyobning o'rta asr yo'llari o'rganilganda bu yo'llar eng qadimgi davrlardan buyon o'z joyidan siljimaganligi aniqlangan. O'rta asr yo'llarining asosiy katta qismi shaharning janubiy qismidan shimoliy qismiga eng asosiy magistral ariqlar yoqalab yo'nalgan. Sharqdan g'arbga tomon ham yo'llar o'tgan bo'lib, ko'p hollarda ular shahar mahallalarini bog'lashdan tashqari, tashqi darvozalarni ham bir-biriga bog'lab turgan. Jumladan, G.V.Shishkina Buxoro darvozasi oldida, N.B.Nemseva janubiy darvoza oldida, Yu.F.Buryakov esa, Nauvexar darvozasi oldida qazishmalar olib borib bu yo'llarni o'rganganlar va ularning asosiy xulosalari bu qadimgi yo'llar shaharning mahallalari bilan birga asosiy yirik darvozalarni ham bog'lab turgan.

Buxoro darvozasi o'zbek-fransuz ekspeditsiyasi tomonidan qo'shimcha o'rganilganida, miloddan avvalgi VII-VI asrlarda ancha chuqurda, jarliklarda bo'lgan darvozaning ustidan yunonlar darvoza qurishib, faqat piyodalar o'tishi mumkin bo'lgan darvoza, yo'lak qoldirishgan va bu yo'l Siyob yoqalab g'arbga tomon (Buxoro tomon) yo'nalganligi aniqlandi.

Turar joylar. Shahar ichidagi aholining turarjoylari unchalik yaxshi o'rganilmagan. Afrosiyob yodgorligi ko'p qatlamli yodgorlik bo'lganligi uchun ham uning yuqori qatlamlaridagi uy-joylar, butun boshli mahallalar, turli hunarmandchilik sohalari bilan bog'liq mahallalar o'rganilgan. O'rganilgan va antik davrga oid turarjoylarning deyarli hammasi to'liq ochilmagan, favqulodda chiqib qolgan turarjoylardir. Ammo bu ham ma'lum bir xulosalar chiqarishga yordam beradi. Ularning eng muhimlari O'rta Osiyoning katta hududlarini yunon-makedon qo'shinlari bosib olgandan keyin bu yerdagi eski to'g'ri burchakli yoki guvalaksimon g'ishtlar o'rniga yirik kvadrat shakldagi g'ishtlar tarqalganligidir. Shu bilan birga eski an'anaviy paxsadan qurilgan uylarning qurilishi ham davom etgan. Aynan Afrosiyobning shimoli-g'arbiy qismidagi mudofaa devorining oldidan

topilgan, milodiy I-II asrlariga oid turarjoy kompleksi o'z davri turarjoylarining yorqin xususiyatlarini ko'rsatadi.

Afrosiyob qatlamlarini o'rganish jarayonida juda yaxshi saqlangan va monumental qilib qurilgan uylardan tashqari yarim yerto'la tipidagi uylar ham bo'lganligi aniqlangan. Chunki, O'rta Osiyoning boshqa hududlarida ham antik davr qatlamlaridan yerto'la, yarim yerto'la kabi turarjoy makonlari borligi ma'lum.

Samarqand shahri va uning atroflarida ham, so'zsiz, yunonlar madaniyatining ta'siri seziladi. Ammo bu yerda ham Xorazm hududlariga o'xshab, birinchidan, mahalliy dehqon jamoalarining an'analari, ikkinchidan, skif-sarmat tipidagi chorvador aholining ta'siri ham katta bo'lgan. Sug'd hududlaridagi yunonlar madaniyatining ta'siri haykaltaroshlikda, terrakota haykallarini yasashda va ayniqsa devoriy suratlarni solishda ilk o'rta asrlarda ham sezilib turadi.

Xitoy yilnomalariga ko'ra, Sug'd konfederatsiyasi tarkibiy jihatdan Kan (Samarqand), Mi (Maymurg'), Shы (Kesh / Shahrisabz), Panch (Panjikent), Nashebo (Naxshab / Qarshi), Sao (Ishtixon), Xe (Kushoniya / Kattaqo'rg'on) kabi hukmdorliklardan iborat bo'lib, ularning har biri tanga zarbi, sulolaviy belgilari, markaziy shahriga ega bo'lishgan. Ushbu hukmdorliklarning o'z qo'shini bo'lganligi ham ma'lum. Xitoylarning "Tan shu" ("Tan sulolasi tarixi")da Samarqandni (boshqa nomi Samogyan yoki Limogyan) Yuan-vey dinastiyasi davrida Sivangin deb nomlanganligi keltiriladi. Undan janubga Shы (Kesh) hukmdorligigacha 150 li (taxminan 500 metrga teng), shimoliy-g'arbda G'arbiy Sao (Kabudan)gacha 100 li atrofida, janubi-sharqda Mi (Maymurg')gacha 100 li, shimolda Markaziy Sao (Ishtixon)gacha 50 li; Nami (Zarafshon) daryosi uning markazidan oqib o'tadi. Hukmdorning (xonadon) ismi ын. U Yuehji xonadonidan kelib chiqqan. Dastlab bu xonadon Silyan tog'larining (Xitoyning shimoli-g'arbida, Sharqiy Turkiston (Sinszyan) shimoliy qismida Chjaovu shahrida istiqomat qilishgan.

Unga G'arbiy hududning katta qismi bo'ysungan, ular quyidagilar: *Mi* (Maymurg'), Shы (Kesh), Sao (Ishtixon), Xe (Kushoniya / Kattaqo'rg'on), Kichik An, Nashebo (Naxshab), Unaxe, Mu. Ibodatxonada Xu (sug'diy) nizomi saqlanadi.

Ushbu ma'lumot Samarqandning Sug'd konfederatsiyasi (Zarafshon daryosining yuqori va o'rta havzalari va Qashqadaryo havzalaridagi kichik hukmdorliklar ittifoqi)dan tashqari Sug'd vohasiga qo'shni hududlar, ehtimol, Amudaryoning o'rta havzalaridagi hukmdorliklar ustida ham o'z ta'sir doirasiga ega bo'lganligidan darak beradi.

Xitoy yilnomalaridagi ma'lumotlarga diqqat qilinsa, VI asrning so'ng choragidan VII asrning uchinchi choragigacha Samarqandni Shifubi (Tayshebi, hukmronlik yillari; VI asr so'ng choragi), Kyuemuchji (600620), To'nga (645) singari hukmdorlar boshqarganliklari ma'lum bo'ladi.

Yilnomalarda keltirilgan soch o'rish yoki yelkagacha soch qo'yish qadimgi an'analarga xos odat bo'lib, bu Markaziy Osiyoning turli hududlaridan topilgan islomdan avvalgi tosh haykallar hamda ilk o'rta asrlarda zarb qilingan Sug'd tangalarida, Afrosiyob va Panjikent

saroy devoriy suratlarida o'z ifodasini topgan. Konfederatsiya markazi hukmdorining soch turmagi unga bo'ysungan boshqa hukmdorlarda ham bo'lishi kerak bo'lgan va ushbu odatga amal qilishlarini talab qilgan ko'rinadi. Bu ularning markazga tobeligining bir ifodasi edi. Yilnomalarda Samarqand hukmdorining sochini o'rishi, oddiy xalqning esa sochlarini oldirib yurishlari ta'kidlanishi bu fikrga asos beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ranovich A.B. Ellinizm i ego Istoricheskaya rol. M., 1950.
2. Tronskiy I.M. Istoriyaantichnoy literatura. M., 1983.
3. Alimuxammedov A., Antik adabiyo ttarixi. T., 1975.
4. Sulaymonova F. Sharq va G'arb. T., 1998.
5. Rtveladze E. Velikiy shelkovsh put. T., 1999.

